

A Palladion Műhely és az Ókor folyóirat szerkesztősége 2023 végén közös rovatot indított „Dualis” címmel, amely minden alkalommal két változatban és két helyen, a Palladion honlapján (palladion.hu) és az Ókor hasábjain jelenik meg. A rovat célja, hogy az ókori művészetet és tudományos feldolgozásának eredményeit változatos eszközökkel és formában hozza közel a mai befogadóhoz.

Svend Hansen a Német Régészeti Intézet (DAI) Eurázsiai Intézetének igazgatója, valamint a berlini Freie Universität professzora, az ELTE díszdoktora. Kutatási területe az óskori fémművesség, különösen a Kárpát-medencében feltárt leletek.

E-mail: eurasien@dainst.de

ORCID: 0000-0002-6714-4629

Absztrakt: A tanulmány az erőszak régészeti kutatásának elméleti és módszertani problémáit vizsgálja tágabb történeti és kortárs összefüggésekbe ágyazva. Rámutat arra, hogy a háború témája hosszú ideig periférikus szerepet töltött be a régészetben, részben a „békés óskor” ideológiailag motivált narratívái miatt. Empirikus esettanulmányok – neolitikus tömegsírok, kivégzések nyomai és sziklaművészeti ábrázolások – elemzésén keresztül a tanulmány az erőszak fenomenológiájára és a mézárások strukturális mintázataira összpontosít.

Kulcsszavak: óskori erőszak, neolitikum, tömegmészárás, régészeti konfliktuskutatás

DOI: <https://doi.org/10.63872/NOVM9774>

Óskori háborúkutatás a neolitikum és napjaink között

Svend Hansen

A háború mint téma érdekes módon csak marginális szerepet játszott Németország régészetében, holott a 20. századi két világháború, az amerikaiak vietnami és az oroszok afganisztáni háborúja elegendő okot adhatott volna annak vizsgálatára, hogyan zajlottak a katonai összecsapások, vagy általában az erőszakos konfliktusok a neolitikumban vagy a bronzkorban. Míg a bronzkori kardok minden lehetséges aspektusát – kronológiáját, díszítését, öntési minőségét, eredetét vagy státuszszimbólumként való jelentőségét – kimerítően elemezték, a rendeltetésük, hogy embereket öljenek velük, alig került szóba. A háború témája még az 1980-as években, a békemozgalom időszakában sem vált fontossá a történelem korai korszakainak kutatásában. A „békés” nemes vadember” filozófiai-etnológiai narratívája és a „békés egymás mellett élés” politikai konstrukciója, amellyel a Szovjetunió a két ellentétes társadalmi rendszer háború nélküli kohabitációját írta le, titokzatos módon kiegészítette egymást.

Annál nagyobb hatást váltott ki Lawrence H. Keeley 1996-ban megjelent *War Before Civilization. The Myth of the Peaceful Savage (Háború a civilizáció előtt. A békés vadember mítosza)* című könyve. Keeley († 2017) a chicagói Illinois Egyetem professzora volt, kutatásának középpontjában a köeszközökön található használati nyomok vizsgálata állt. A háborúról írt könyve már azért is meglepetést keltett, mert a szerző korábban nem írt nagyobb visszhangot kiváltó műveket a konfliktusok régészetéről. A *Háború a civilizáció előtt* nem csupán azt a témát dolgozta ki, amire az olvasó a cím alapján számít; alcíme, *A békés vadember mítosza* azt is világossá tette, hogy elméletileg is kidolgozott műről van szó. A jó vagy nemes vadember alakja Kolumbuszig vezethető vissza, aki hajónaplójában leírta a karibok szépen formált testalkatát és békés természetét.¹ De pontosan csak Michel de Montaigne fogalmazta meg a vademberek közösségének lényegi jellemzőit, szembeállítva saját korának társadalmaival (*Az emberevőről*, ford. Csordás Gábor):

Olyan nemzet ez, mondanám Platónnak, amely nem ismer semmiféle kereskedést; semmiféle írásbeliséget; nem ismeri a számokat; nincs neve a mágisztrátusra, sem a politikai felsőbbbségre; nem ismeri a szolgaságot, a gazdagságot vagy a szegénységet; a szerződést; az öröklést; az osztozkodást; egyéb foglalatosságot a henyélésnél; egyéb rokonságot az általános együvé tartozásnál; nem ismeri a ruházatot; a földművelést; a fémeket; a bort vagy a gabonát. Szavuk sincs a hazugságra, árulásra, színlelésre, fösvenységre, irigységre, emberszólásra, megbocsatásra. Milyen távolinak tűnne az általa elképzelt állam ettől a tökéletességtől...

Ám békéről nincs szó. Annál inkább egy másféle háborúról, figyelemre méltó indítékokkal:

Háborújuk egészében nemes és nagylelkű, és minden ment-sege és szépsége megvan, ami ezt az emberi kórt megillet-heti; és semmi más alappal nem bír közöttük az erény kívánásán kívül. Nem új földek meghódításáért küzdenek, hiszen még azt a természeti bőséget élvezik, mely munka és kínlás nélkül látja el őket minden szükségessel, olyan bőségekben, hogy nem is tudnak mit kezdeni területük növekedésével.

A nemes vadember alakjának összetett szellemi-történeti hátteréből Keeley csupán egyetlen szembeállításra szorítkozott:² Thomas Hobbes és Jean-Jacques Rousseau ismert gondolatait vetette össze az ember természetes állapotáról. E két nevet összekapcsolta a háborúval (*Hobbesian war*), illetve a békével (*Rousseauian declaration of universal prehistoric peace*), így aztán „új-Rousseau-ista kutatókról” is szó esik, ami jól mutatja Keeley és műve végső soron ideológiai koncepcióját.³

A könyv akkor jelent meg, amikor a volt jugoszláv köztársaságokban és Afrikában dúló háborúk véget vetettek annak az illúzióknak, hogy a blokkok közötti konfrontáció után békés világrend következik. Mary Kaldor ezeket az összecsapásokat a konfliktusok új formájaként elemezte és „új háborúnak” nevezte el.⁴ Jellemzőik a bűnözői erőszak-gazdaság kiépülése, a harcok brutalizálódása és az államiakkal párhuzamosan kiépülő katonai szervezetek megjelenése, ami megkülönbözteti őket a 19. és 20. századi, nemzeti hadseregek által vívott háborúktól. A polgárháború-értelmezéssel szemben Kaldor kimutatta, hogy Bosznia-Hercegovinában olyan politikai konfliktusokról volt szó, amelyekben egyaránt részt vett az állam és különböző magánszereplők, és amelyekben az identitáspolitikai csupán eszköz, hogy a politikai elitek megőrizhessék hatalmukat. A harcolók az erőszak új formáit alkalmazzák – ide tartozik a „másik” csoportjainak módszeres legyilkolása, a lakosság erőszakos elűldözése, amit etnikai tisztogatásnak neveznek, és a területek lakhatatlanná tétele. Mindez nem más, mint népirtás.

Mindezek nyomán vált aktuálissá az erőszak és a konfliktusok témája a régészetben. Heidi Peter-Röcher nagyívű tanulmányban mutatta be, hogyan lehet gyakorlati konfliktus- és erőszak-történetet írni a prehistorikus csontvázak alapján.⁵ Ugyanakkor többször is hangsúlyozta, hogy a háború fogalma elválaszthatatlan az államtól, és főként a területek, az erőforrások ellenőrzéséért, valamint a zsákmányszerzésért vívott erőszakos küzdelmet jelenti.⁶ A nem állami társadalmak esetében inkább a viszály fogalma illenék az erőszakos konfliktusok leírására. Ha a háborút államok közötti katonai konfliktusként definiáljuk, nem illik az európai neolitikum és bronzkor viszonyaira. Ha viszont a háború fogalmát minden lehetséges dologra, például a koronavírusra is kiterjesztjük, esetlegessé válik a jelentése. Így a kőkori és a bronzkori háborúk kérdése már csak azért is zsákutcába vezet, mert ez a fogalom tudományosan és érzelmileg egyaránt borzasztóan terhelt.

Bizonyos mértékű kiutat kínál ebből a zsákutcaból a szociológiai erőszakkutatók, ami az erőszakra mint vonzó életformára összpontosít. Jan Philipp Reemtsma megfogalmazása nyomán: miért olyan vonzó az erőszak? Mi a közös rettentően különböző csoportok erőszak-felfogásában? Mi a közös nevezője a

politikai vagy vallási terrorcsoportok erőszakos cselekményeinek és a külvárosi zavargásoknak? Ez az új erőszakutató nem azt vizsgálja, hogy mi áll mögötte, hanem azt írja le pontosan, hogy mi a tényállás.⁷ Míg a régebbi irányzatok főleg az erőszak okaira összpontosítottak, az újabbak az erőszak empirikus bizonyítékait tárják fel és különböző formáit írják le.⁸

Így lett a „mi a tényállás?” leírásának követelménye az ősrégészet számára szinte az empirikusan megalapozott konfliktuskutatás mottója.⁹ A *Bronzkori erődök a Taunus és a Kárpátok között* elnevezésű kutatási programban ezt sikeresen meg is valósítottuk.¹⁰ Különböző, olykor újfajta kutatási módszerek segítségével ugyanis már csekély ráfordítással is viszonylag könnyen kimutathatók a harcok és pusztítások nyomai a bronzkori erődökben.

Trutz von Trotha szerint az erőszakutatók új irányzatai olyan, eddig figyelmen kívül hagyott mozzanatokat vizsgálnak, mint az okatlan kegyetlenség;¹¹ az emberi erőszak határainak eltűnése; az agresszió mint mindenki számára kéznél levő erőforrás vagy normális hatalmi cselekvés; végül az erőszak mint a testiséghez kapcsolódó érzéki élmény, mint a fizikai szenvedés és a testi fájdalom alapvető vonatkozási pontja.¹² Az erőszak szociológiájának az erőszak fenomenológiájával kell kezdődnie, amit az erőszak alakzatainak elméletévé kellene továbbfejleszteni. Reemtsma így különbözteti meg a test elleni erőszak különböző formáit: az *allokatív* az élet kioltására irányul; a *raptív* elsősorban szexuális; végül az *autotelikus*, amelynek célja önmaga.¹³ Üzenete pedig: képes vagyok rá; hatalmamban áll; ez a világ rendje – isten vagyok.¹⁴ Az erőszak fenomenológiája az áldozatok empirikus vizsgálatán alapul. A kriminalisztika a törvényszéki orvostudomány és számos természettudományos elemzési módszer segítségével deríti fel, hogyan ölték meg az áldozatot. Így nemcsak a bűncselekmény időpontját, hanem a lefolyását is rekonstruálják. Szerencsés esetben részletesen fel tudják tárni, pontosan milyen erőszakos cselekményeket követtek el az áldozattal szemben. Mindebből pedig következtethetünk a tett indítékaira és az elkövetőkre is. Ez a módszer, amely a tetthely dokumentálásának számos elemét a régészettől vette át, alkalmas az őskori erőszak kutatására is.¹⁵ A srebrenicai mészárlás (1995 júliusa) során szerb alakulatok mintegy 8000 bosnyák férfit ölték meg, majd tömegsírokba temették őket;¹⁶ ennek egyik következménye lett a törvényszéki régészet kialakulása, ami speciális módszereket fejlesztett ki a tömegsírok feltárására.¹⁷

Az ukrán háborúban is fontos szerepet kap majd a régészet, például a bucsai orosz vérengzés felderítésében. Az orosz nagykövethelyettes az ENSZ-ben nyilvánosan kijelentette, hogy a bucsai mészárlásról készült fényképek ukrán hamisítványok. A képek manipulálása valóban bevett gyakorlat – (nem csak) a digitális korban. De legkésőbb a Nemzetközi Bíróság előtt mindenre fény derül majd, amikor bemutatják a törvényszéki bizonyítékokat, és minden bucsai halott esetében tisztázni lehet, milyen kaliberű volt a halálos golyó, honnan lötték ki, és maga a fegyver is azonosítható lesz.¹⁸

Gyakran állítják: ha szavakkal és diplomáciával nem lehet tovább jutni, akkor a szembenálló fél nyilván csakis az erőszak nyelvén ért. Következésképpen tehát az erőszak is nyelv. Különböző alakzatai egyben üzenetek a túlélők számára. Ez főleg a mészárlásokra érvényes. Nem arról van szó, hogy megtörtént, aztán vége. A hatalom abszolút demonstrálása-

ként hosszú időn át fejt ki a fenyegettség traumatizáló hatását a túlélőkre. 40 évvel ezelőtt a svábföldi Talheimban (Heilbronn járás), a vonaldíszes kultúra egyik településén, egy $2,9 \times 1,5$ méteres gödörben 34 ember maradványait tárták fel – a régészet által igazolható első neolitikum-kori öldöklés nyomait.¹⁹ A csontvázak antropológiai vizsgálata megerősítette, hogy a halottak erőszakos cselekményeknek estek áldozatul. 20 személy koponyáján kőbalták által okozott sebek láthatók. Az esetek felében több vágási sérülést is találtak, ami tisztán mutatja a gyilkolási szándék fékezhetetlen erejét: a sebesülteket is tovább ütötték. Egy fiatal férfi nyakába nyíl fúródott, valószínűleg akkor, amikor már a földön feküdt. Nyilvánvaló, hogy kivégzésről van szó. A 16 gyermek és 18 felnőtt tetemét hevenyészve dobták a gödörbe; a támadók tehát eltüntették a holttesteket, vélhetően, hogy elrejtsekk tettüket, és bizonyíték, hogy elfoglalják a falut. Bár az egyes mészárlások méretükben és a végrehajtás módjában különböznek egymástól, de az egyéni jellemzőkön túl – ahogy Wolfgang Sofsky megfogalmazta – a „vérengzések egyformasága” is kimutatható. Ez nem a célok azonosságán alapul, hanem az „abszolút erőszak egyetemes dinamikáján”.²⁰ Így a talheimi mészárlás sem volt egyedülálló eset. Egy körülbelül egykorú tömegsírban, a hesseni Schöneck-Kilianstädtenben 26 holttestet tártak fel. A halottakat nem csupán fejükre mért csapásokkal ölték meg, hanem a lábukat is eltörték. A kínzás és a csonkítás tehát már a neolitikumban is az öldöklés része volt. Talheimmal ellentétben Kilianstädtenben nem találtak fiatal nőt a halottak között. Valószínű tehát, hogy a támadók elrabolták, megerőszkolták, aztán rabszolgává tették őket. Ugyanez történhetett az alsó-ausztriai Asparn Schletzben is, ahol mintegy 200 embert mészároltak le – itt sem találtak fiatal nőt a halottak között. E mészárlások történelmi okainak kutatása során azt szokták kiemelni, hogy mindhárom tömegsír a Kr. e. 5. évezred végére keltezhető, és egy általános válság, illetve a földért és más erőforrásokért vívott, egyre súlyosbodó háborúk kifejeződéseként értelmezhető.

Bár ezek a tömegsírok a Kr. e. 6. és 5. évezred paraszti társadalmairól kirajzolódó régészeti eredmények egészéhez mérve ritka kivételnek tűnhetnek, szó sincs arról, hogy ne módosítanák a túlnyomórészt békés neolitikumról alkotott összképet. Csupán a tömegsírok alapján persze nem lehet megírni a konfliktusok történetét, hiszen a források túl szűkösek. Ezzel összefüggésben érdemes utalni a nemrégiben publikált feltevésre a waterlooi csata halottainak sorsáról: alighanem csontlisztte dolgozták fel őket mezők trágyázására.²¹ Talheim óta mindenestre legalább nyolc további tömegsír került elő: El Trocs a spanyol Pireneusokban kilenc halottal (Kr. e. 5300 körül);²² Halberstadt (Harz járás) szintén kilenc halottal (Kr. e. 5000 körül);²³ Esztergályhorváti (Nyugat-Magyarország) 38 halottal (a Kr. e. 4. évezred eleje);²⁴ Potočani (Horvátország) 41 halottal (Kr. e. 4100 körül);²⁵ Koszyce (Kis-Lengyelország) 15 halottal (a Kr. e. 3. évezred eleje);²⁶ végül Eulau (Naumburg) 13 halottal (a Kr. e. 3. évezred eleje).²⁷

1. kép. Cueva de la Vieja barlang (Alpera, Albacete). Forrás: H. Obermaier 1916. *El hombre fósil*, Madrid, 238, 92. kép.

A neolitikum-kori vérengzések másik forrását a spanyol Levante sziklafestményei jelentik.²⁸ Említtessék meg egy kivégzési jelenet a Cueva de la Vieja barlangból (Alpera közelében; 1. kép).²⁹ Három kisméretű, ülő alakot már több nyíl is eltalált; egy íjász balról, kettő pedig jobbról további nyilakat lő rájuk. A mészárlások eddigi egyetlen ismert ábrázolása az Abri La Vall II barlangban található Capçanes közelében, Tarragona tartományban (2. kép).³⁰ Öt íjászt és tizenhét áldozatot látunk; az utóbbiak fegyvertelenek, nyilak sebeztek vagy ölték meg őket. Szerteszét hevernek különböző testtartásban; a mészárlás nyilvánvalóan éppen véget ért. Az íjások kissé távolabb állnak, és különböző pontokról ellenőrzik a helyszínt. Lehetséges, hogy a festmények készítője egyszer maga is tanúja volt egy ilyen eseménynek.

A kutatók eddig még keveset foglalkoztak a mészárlások részleteivel, jóllehet kulcsfontosságúak azok értelmezéséhez. A potočani halottak vágott sérülései többnyire a koponya jobb oldalán találhatók, ami azt jelzi: hátulról, előre megfontolt szándékkal ölték meg őket. Több sebet is találtak a maradványokon – az áldozatokra tehát többször is lesújtottak. Következésképp ezek nem harc, hanem kivégzés nyomai.³¹ Egy szakértői vizsgálat bizonyára további részleteket is fel tudna tárni az elkövetés módzatairól, például hogy az áldozatok térdeltek-e vagy már a földön feküdtek; ez lenne a tett rekonstruálásának kiinduló pontja. A genetikai elemzés egyelőre nem segített a körülmények tisztázásában.³² A talheimi, kilianstädti és schletzi tettesek célja egy faluközösség vagy családok kiirtása volt. A gyilkoláshoz „túlradó gyilkolás” (*overkill*) társult, ami azt az erős érzelmi feszültséget mutatja, amely mögött felgyülemlett gyűlölet rejtőzött, és amely végül az áldozatok ellen elkövetett brutális erőszakban robbant ki.

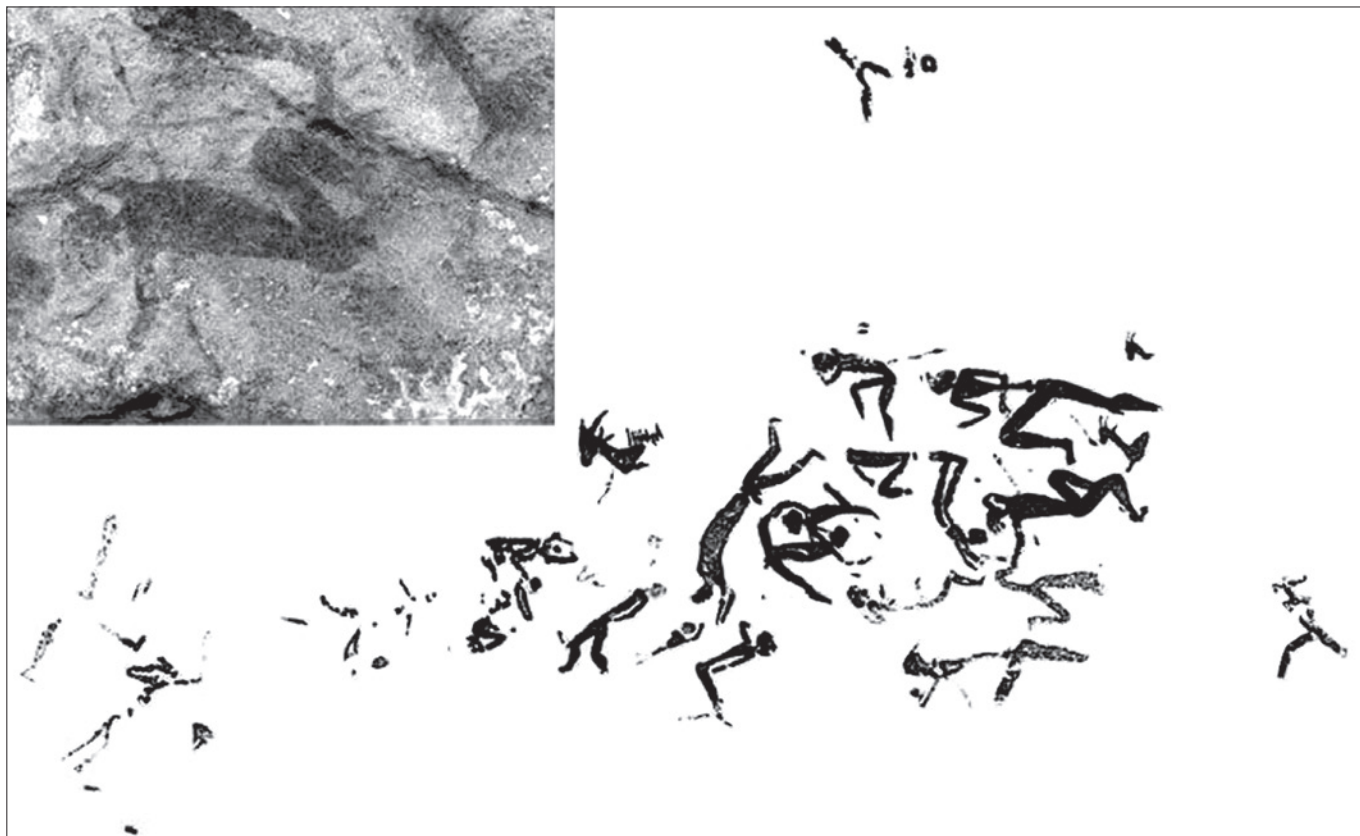
A felgyülemlett gyűlölet a vérengzés egyik előfeltétele. A kőkori mészárlások nem spontán, hanem kitervelt, előre megfontolt cselekedetek voltak. Olyan emberek követték el őket, akik tudták, hogyan kell ilyesmit csinálni – talán nem először ölték. De az esettanulmányok szintjén túl – és itt is hátra van még a sérülések rekonstrukciós elemzése – nincs mód arra, hogy a mészárlásokat beágyazzuk a neolitikum általános erőszak-történetébe. Egy nemrég közzétett tanulmányban 2363 csontvázleletet vizsgáltak meg, és 10 százalékuknál találtak sérüléseket, ezek mintegy 3 százaléka volt halálos.³³ A látszó-

lag magas szám (több mint 2000 csontváz) persze relativizálódik, ha lebontjuk a tanulmány által vizsgált régiókra és 2500 éves időszakra. Mégis ez az út vezethet ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk az európai neolitikum erőszak-történetéről. Az egyes újkőkori mészárlások előzményeiről persze aligha lesznek pontosabb régészeti elemzések, s hol vagyunk még az okok feltárásától? Pedig éppen erre lenne szükség. Mert egy mészárlás csupán látszólag jön a semmiből; valójában egy átfogó erőszak-folyamat része, amely megelőzi a mészárlást, és régészetileg szinte rekonstruálhatatlan. A vérengzések olyan „identitás-diskurzuson” alapulnak, amelynek során egy embercsoportot „a másik”, „az idegen”, „az ellenség” gyanánt azonosítanak. Így válik lehetségessé, hogy „rólunk” és „az ellenségeinkről” beszéljünk. A mészárlás akkor válik szükségszerűvé, ha a „mi” meg kell, hogy előzze „az ellenséget”, aki el akar pusztítani minket. Megteremtődik egy „szemantikai mátrix, amely értelmet ad az erőszak növekvő dinamikájának, ami aztán a mészárlás ugródeszkája lesz.”³⁴

Így válik érthetővé Ruth Benedictnek a törzsi háborúkról szóló leírása, amelyben normálisnak, a vadászat egyik változatának ábrázolja azt: az ellenségeket úgy vadásszák le, mint az állatokat, és ez nem csak egy szófordulat, mint nálunk. Ez az univerzumról és az emberi életéről alkotott nézetük, ami beépült nyelvük kategóriáiba, és amelyet minden hagyományuk és tapasztalatuk alátámaszt. Az „emberek” csupán a saját kis törzsük tagjai; a többiek nem emberek, hanem állatok. Az állatok megölése természetesen dicséretre méltó, és a szomszédos törzs nem-ember kétlábú tagjai éppúgy prédául szolgálnak. Megölésük éppúgy bizonyítja az én erőmet, mint egy sikeres

oroszlánvadászat.³⁵ A szomszédot egyszerűen nem tekintik embernek. Ellenség ő, akivel bármit meg lehet tenni. Ezért a mészárlás retorikájához tartozik az ellenség dehumanizálása az állatvilágból származó megnevezésekkel – csak példaként: patkány, disznó, csótány, légy. Hogy el tudjuk képzelni a folyamat összetettségét, nagyban segítségünkre vannak olyan vérengzések, amelyeknek jól ismerjük az előzményeit és a lefolyását. Nemrégiben egy történelmi példán, a francia protestánsok Szent Bertalan éji lemészárlásán (1572. augusztus 24-re virradó éjszaka) igyekeztem bemutatni az előzményeket, a vérengzéshez vezető csomópontokat, az öldöklés megtervezését és menetét.³⁶ És bizonyára hamarosan többet is megtudunk majd a Hamász részletes terveiről a Kfar Aza kibuc ellen, ahol a fiatal gyilkosok előszeretettel mészárláltak le és égettek el csecsemőket, gyermekeket és fiatalokat. Ez a rettenetes büntett ismételt világossá teszi: egy mészárlás nem az erőszak spontán kitörése; gondos nevelés, illetve indoktrináció révén hosszú távon készítik elő, majd részletesen megtervezik és végrehajtják. Világos parancsot adnak ki rá. A mészárlás kigondolása alaposan figyelembe veszi az általa kiváltott hatást is. Az öldöklés, amikor nem a teljes megsemmisítést akarja elérni, a túlélők tartós traumatizálását célozza.³⁷ Arra szolgál, hogy nemzedékeken át rettegésben tartsa az ellenséget.

Wolfgang Sofsky erőszakról szóló tanulmányában így ír: „A meglepetésszerű támadás után a tettesek egyáltalán nem sietnek. Gyorsan, de sietség nélkül átfésülik a helyszínt, utcáról utcára, házról házra, szobáról szobára [...] Szuverén módon rendelkeznek az erőszakra szánt idővel. Ahol szükséges, gyorsan cselekednek, hogy az áldozatok ne ocsúdjanak fel. Ahol

2. kép. Abri La Vall II (Capcanes, Tarragona). Forrás: Wikipedia, Clemens Schmillen

sokakat kell legyilkolni, rákapcsolnak, hogy minél hamarabb elvégezzék a feladatot. Ahol viszont ez további kielégülést ígér, lassítanak. Teljes fölényük tudatában olykor szünetet tartanak, megszakítják a mészárlást, és közben kipihenik a munka fáradalmait. Kifosztják a raktárakat, megtöltik a zsebüket és telezabálják magukat. A körülöttük fekvő holttestek nem rontják az étvágyukat.”³⁸ Ez a leírás számos empirikus egyedi eset általánosításán alapul, és természetesen felmerül a kérdés, hogy Talheim és Kfar Aza összehasonlítása valóban hozzájárul-e a megértéshez. A kisgyermek lefejezése Talheimban (Kr. e. 5000) és Kfar Azában (Kr. u. 2023) valóban hasonló hajlamon alapul? Tényleg összehasonlíthatók a neolitikus és a modern ember erőszakkal szembeni gátlásai? Talán a neolitikumban sokkal alacsonyabb küszöbértékekkel számolhatunk, mint azt Steven Pinker Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című, 1939-ben megjelent művére hivatkozva sugallja?³⁹ Azaz 7000 évvel ezelőtt egy mészárlás kevésbé lett volna megrázó? A Kilianstädtenben történt mészárlás, amelynek során a kivégzetteket előbb megkínózták, vagy a kétszáz ember meggyilkolása Schletzenben talán nem volt határátlépés? Egy neolitikus öldöklést vajon másképp kell értékelnünk, mint a Hamász gyilkosainak vérengzését a Kfar Aza kibucban?

A legrégebbi írott forrás, amely átfogó képet ad a háború borzalmairól, az *Ilias* (Kr. e. 8. század). Nem haditudósítás, hanem egy régmúlt háborúról szóló költemény. Achilleus haragjáról szól, aki az Agamemnón főparancsnokkal folytatott vitáját követően visszavonul a harctól, és ezzel súlyos helyzetbe sodorja a görög sereget. Csak akkor tért vissza, miután barátját, Patrokloszt megölte a trójaiak vezére, Hektór. Örjögő berserkerként gyilkol. Az eposz leírása példaként szolgálhat az étvágygerjesztő erőszak, a vérszomj, a gyilkolás önmagáért való leírására. „Az adrenalin-hullám mellett kortizol és endorfin kibocsátása kíséri ezt az etikai szempontból többnyire elfogadhatatlan örömrészt.”⁴⁰ Az *Ilias* részletesen megénekli a vérözönt, amelyet Achilleus hagy maga után (XX. 490–503, ford. Devecseri Gábor):

*Mint amikor mély völgyek ölen fellobban a vad tűz,
szikkadt bércek alatt, s föllángol a rengeteg erdő,
s mindenüvé elhajítja a szél kavarogva a lángot:
ily örjögve szaladt gerelyével, akárcsak egy isten,
s ölni akart Akhilleusz: vértől ázott a sötét föld.
Mint ha befognak széleshomloku tulkokat együtt,
nyomtassák a fehér árpát kerekudvaru szérűn,
s bögő tulkok alatt könnyen perdül ki az árpa:
így lépdelték a büszkeszívű Akhilleusz paripái
holtakon és pajzsok hegyiben, s vértől csatakos lett
lent az egész tengely s a szekér párkánya egészen,
mert oda freccsent föl minden vércsepp a patákról
és a keréksínról. Így tört diadalra Akhilleusz,
míg győztes kezeit szennyezte a harci mocsokkal.*

Végül sor kerül a párbajra Achilleus és Hektór között. Achilleus odaveti a haldokló Hektórnak, hogy holttestét a kutyák és a madarak martalékául hagyja. Leveszi a halottról a vérral borított páncélt, és az odasiető görögök összetorlódnak a holttest körül; senki sem mulasztja el, hogy bele ne döfje lándzsáját a holttestbe – közösségi *overkill* (*Ilias* XXII. 371). Achilleus átszúrja a halott sarkát, a szekéréhez köti, és így

vonszolja a holttestet – mindezt a jajongó szülők szeme láttára. Olyan szentségtörés ez, amely csak Sophoklés *Antigoné*-jával állítható párhuzamba, ahol Kreón megtiltja Polyneikés eltemetését.

Ismeretes, hogy ezt a szöveget a 18. század óta mint elit fiatal férfiak hőseposzát olvassák az egyetemeken, és politikailag is mindig újraértelmezik. Aligha véletlen, és a sztálingrádi csata háttérben válik érthetővé, hogy például a klasszika-filológus Wolfgang Schadewaldt 1943-ban éppen Achilleus halálra szántságát emelte ki, és ebben látta különleges nagyságát.⁴¹

Homlokegyenest ellentétes álláspontot fogalmazott meg a filozófus Rachel Bessaloff *Az Iliaszról* című esszéjében, amely szintén 1943-ban jelent meg amerikai száműzetésében. Achilleus és Hektór sorsát úgy írta le, mint ami szétválaszthatatlanul összekapcsolódik a gyászbán, halálban és halhatatlanságban. Ő ismerte fel elsőként az eposz végtelen keserűségét: „Bárhová nézünk, csakis szenvedő embereket látunk, harcoló katonákat, akik győznek vagy vereséget szenvednek”.⁴² Bessaloff olvasata egy teljesen más *Iliasz* hozott felszínre, mint amely két évszázadon át a hērōizmust ünnepelte. Vele szinte egyidőben egy másik filozófus, Simone Weil is minden hősiességtől mentesen írta le az *Iliasz*: „Minden szeretetre méltó, ami a lélekben és az emberi kapcsolatokban nem engedelmeskedik az erőszak uralmának. [...] Ez a nyugati világ egyetlen igazi eposzáinak szelleme.”⁴³ Mindkét esszében leszámolnak a hősiesség dicsőítésével; a figyelmet az erőszak áldozataira, a lélekre gyakorolt pusztító hatására irányítják.

Hetven évvel később Caroline Alexander újra poszt-hērōikus szemszögből értelmezte az eposzt. Arra a következtetésre jutott, hogy az *Iliasz* háborút dicsőítő eposzként való értelmezése az irodalomtörténet egyik legnagyobb ironiája.⁴⁴ Párhuzamba állítja az *Iliasz* első énekéből Achilleus Agamemnón elleni beszédét Muhammed Ali híres parancsmegtagadásával, hogy elmenjen Vietnamba harcolni: „Nekem nincs bajom a Vietnammal: egyetlen Vietnammal sem nevezett még niggernek [...] nem fogok tízezer mérföldet utazni, hogy egy másik szegény népet gyilkoljak és öldösek [...]”.⁴⁵

Nem Alexander volt az első, aki párhuzamot vont a két háború között. 1994-ben Jonathan Shay pszichiáter kiadott egy könyvet *Achilleus Vietnamban* címmel. Amerikai vietnami háborús veteránokat kezelt, akik poszttraumás stressz szindrómában (PTSD) szenvedtek. Ez többek között a memória és az érzékelés feletti kontroll elvesztésében, erőszakos kitörésekben, közönyben, kimerültségben és öngyilkossági hajlamokban nyilvánul meg. Shay összehasonlította Achilleus viselkedését az amerikai katonák vietnami tapasztalataival: szembeállította az *Iliasz* szövegét és a veteránok beszámolóit, és olyan szempontok szerint rendezte, mint például a közösségi és erkölcsi horizont beszűkülése, egy különleges barát elvesztése miatti gyász, vagy a berserker-állapot. A harag annyira leszűkíti Achilleus közösségi horizontját, hogy csupán saját embereinek vezetője, illetve csupán egy közülük, nem pedig a görög sereg tagja. Patroklos iránti mély gyásza a büntudatából is fakad, hiszen hagyta, hogy tapasztalatlan barátja egyedül vonuljon csatába. Mint egy berserker, úgy száll harcba, és még a holtakkal szemben is szörnyű tetteket követ el. Pontosan ez a története számos vietnami veteránnak is. Így adódik Shay számára a kérdés, vajon például a berserker-állapot kultúrákhoz kapcsolódó, vagy inkább azokon átívelő jelenség-e.⁴⁶

A vietnami veteránok és Achilleus összehasonlítása egyaránt segít megérteni az *Iliast* és a minapi háborús tapasztalatokat. Egyrészt világossá válik, hogy az eposz nem mese, hanem valós háborús traumákat ábrázol, másrészt a poszttraumás zavarok megértése beágyazódik egy háromezer éves háborús történetbe. A háború nem csak a 20–21. században teszi beteggé az embereket. Stefan Burmeister nyomon követte Shay könyvének fogadtatását, elsősorban az angol nyelvterületen,⁴⁷ és külön kitért Jason Crowley kritikájára,⁴⁸ aki szerint egy athéni hoplita számára a háború pszichológiailag nem lehetett mérgező. Burmeister feltette a kérdést, vajon a modern háborúban szerzett katonai tapasztalatok átvihetők-e a múltba. Az ókori emberek vajon nem erőszakosabb közegben nőttek-e fel, vajon nem tudták-e könnyebben feldolgozni a háború tartós élményét társadalmi kontextusukban? Úgy vélte, hogy az ókorban a poszttraumás stressz zavarban szenvedők aránya lényegesen kisebb lehetett, mint a 20. században.⁴⁹ Az ókortudomány itt eljut a rendelkezésére álló szöveges források kínálta határáig.

A trójai háború görög vezéreinek esetében mindenesetre azt is figyelembe kell vennünk, hogy a legnagyobb elvárásoknak kellett megfelelniük, hiszen örök dicsőséget (*kleos aphthiton*), nevet akartak szerezni maguknak. Achilleus pontosan ismeri sorsának alternatíváját (*Ilias* IX. 410–416):

*Édesanyám, az ezüstitlábú Thetisz, isteni asszony,
mondta, hogy engem kettős végzete vár a halálnak.
Hogyha a trójai vár körül itt maradok verekedve,
elvész visszautam, de sosem hervadhat a hírem:
ámde ha megtérek szeretett földjére hazámnak,
elvész nagy hírem, hanem éltem hosszúra nyúlik,
és gyorsan nem is ér el végzete már a halálnak.*

De a hősök tettei nem csupán a dicsőség körül forognak; szilárd becsületkódex szerint élnek. Így az *Ilias*-ban alapjában eldöntetlen marad, vajon Agamemnón sértette-e meg Achilleus becsületét, vagy Achilleus Agamemnónét.

A becsület és a dicsőség kettős nyomása alatt áll Aias, Telamón fia is, aki Achilleus után a legerősebb harcos a görög seregben. Ő mentette ki Achilleus holttestét a csatatérről, ezért neki járt volna az elesett hős páncélja. Odysseus azonban egy döntőbírátság előtt elérte, hogy a páncélt neki, és ne Aiasnak ítéljék. Ez Agamemnón, Menelaos és Odysseus nyilvánvaló cselszövése volt, és hatalmas sebet ejtett Aias *timéjén*. Soph-

oklés *Aias* című tragédiája azon a reggelen kezdődik, amikor Aias még éjszaka lemészárolta a zsákmányul ejtett csordát, és kimerülten fekszik a sátrában. Odysseus és Athéné megbeszéli a történeteket, és Athéné felvilágosítja Odysseust: Aias „Akhilleusz fegyvere miatt nyomta vad harag” (41). Az istennő azt is elmondja a megdöbbenet hősnek, valójában ő volt a támadás célpontja, de Athéné a csordára uszította Aias. Az éjszaka során Aias megölt két birkát, abban a hitben, hogy Agamemnónnal és Menelaossal végez, és a marhák egy részét foglyul ejtve a sátrába hajtotta, ahol megkínozta őket. Az egyik állat, amelyet Odysseusnak tartott, még nem halt meg; oszlophoz van kötve. Ez az állítólagos Odysseus „Korbács-szaggatta háttal halhat meg csupán.” (110). Amikor Aias magához tér örületéből, feljajdul: „most becsstelen halok meg, Argosz népe közt.” (440). Tekmésa, a hős társa, sejtve, mi fog történni, így könyörög neki: „Ne tégy olyat, hogy átadj ellenségeid / Kezébe engem.” (...); „ha meg fogsz halni most / És engem elhagysz, elhurcolnak argoszi / Vitézek minket, s attól fogva életemet / Fiaddal együtt szolgásgban tengetem.” (494–499). De Aias már döntött: a kardjába dől. A történet paradigmátikus példája, hogyan lehet manipulációs eszközökkel megfosztani a bátor, de egyszerű eszű Aias az egzisztenciájától és életétől, mert elveinek horizontja csakis a dicsőség és a becsület.

Hogy a poszttraumatikus stressz szindróma univerzális jelenségnek tekinthető-e, vagy csak bizonyos körülmények között jelentkezik, végső soron egyedül a pszichológia válaszolhatja meg. A PTSD-t az első világháborúban tömegjelenséggé azonosították; a hazatért katonák megnémulása általános volt.⁵⁰ De senki sem vizsgálta meg szisztematikusan ezeket a jelenségeket – ahogy a második világháború után sem (Németországban). Újabb kutatások azonban kimutatták, hogy a második világháborút átélte nemzedék traumái idős korig hatottak.⁵¹ Ez éppúgy érvényes a katonákra, mint a településeken élő, a bombázásokat elszenvedő civil lakosságra.

Az itt elmondottakat megvitatásra szánom, további kutatások számára, amelyekbe számos más tudományágat is be kell majd vonni. Egyedül Simone Weil diagnózisát tartom biztosnak. Az *Ilias*, az „erőszak költeménye” alapján így tárta fel az erőszak lényegét: „Az erőnek az a képessége, hogy tárggyá tegyen embereket, kettős, és mindkét félre hat. Különböző módon, de egyaránt megkövesíti áldozat és tettes lelkét.”⁵²

Fordította Nagy Árpád Miklós

Jegyzetek

A tanulmány eredetileg német nyelven jelent meg: M. Augsten – M. Halle – U. Kraus – K. Krüger – M. Wöhl (szerk.) 2025. *Kulturgeschichte. Ur- und Frühgeschichte aus historischer, methodischer und theoretischer Perspektive. Festschrift für Ulrich Veit*. Bielefeld, 115–129. Ezúton is köszönöm Dakó Ádám Ferenc (Pécs) szíves segítségét.

- 1 Kohl 1981, 12.
- 2 Keeley 1996, 5–8.
- 3 Keeley 1996, 20–21.
- 4 Kaldor 1999.
- 5 Peter-Röcher 2007.
- 6 Peter-Röcher 2007; 2011.
- 7 Reemtsma 2016, 16.
- 8 Imbusch 2000.
- 9 Hansen 2013; 2015.
- 10 Hansen–Krause 2018; 2019a; 2019b; 2022.
- 11 Popitz 1992, 50.
- 12 von Trotha 1997, 18–19.
- 13 Reemtsma 2008, 121–125.
- 14 Reemtsma 2016, 50.
- 15 Veit 2018, 129–130.
- 16 Fink 2015.
- 17 Forensis 2014.
- 18 Hansen 2022b.
- 19 Hansen 2020.
- 20 Sofsky 1996, 177–178.
- 21 Pollard 2022.
- 22 Alt et al. 2020.
- 23 Meyer et al. 2018.

- 24 Barna 2015.
- 25 Janković et al. 2017.
- 26 Schroeder et al. 2018.
- 27 Muhl–Meller–Heckenhahn 2010.
- 28 Hansen 2021.
- 29 Obermaier 1916, 238, 92. ábra.
- 30 Viñas–Sarriá 2011, 73–74, 5. kép.
- 31 Janković et al. 2017, 138.
- 32 Novak et al. 2022.
- 33 Fibiger et al. 2023.
- 34 Sémelin 2006.
- 35 Benedict 1959, 404.
- 36 Hansen 2022a.
- 37 Bernbeck 2017, 298–290.
- 38 Sofsky 1996, 179.
- 39 Pinker 2011, vö. Elias 1939/1990.
- 40 Elbert et al. 2017, 96.
- 41 Schadewaldt 1943, 185–186.
- 42 Bernaloff 1943/2019, 18–19.
- 43 Weil 1940/2011, 187.
- 44 Alexander 2011, 240–241.
- 45 Idézi Alexander 2011, 37.
- 46 Shay 1994, 54–55.
- 47 Burmeister 2019.
- 48 Crowley 2014.
- 49 Burmeister 2019, 219.
- 50 Benjamin 1933/1980, 291.
- 51 Maercker et al. 2008.
- 52 Weil 1940/2011, 181.

Bibliográfia

- Alexander, C. 2011. *Der Krieg des Achill. Die Ilias und ihre Geschichte*. Berlin.
- Alt, K. et al. 2020. „A Massacre of Early Neolithic Farmers in the High Pyrenees at El Trocs, Spain”: *Scientific Reports* 10/1, 21–31. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-58483-9>
- Barna J. P. 2015. „Socio-historical Background of Cultural Changes in South Western-Hungary as Reflected by Archaeological Data During Post-LBK Times”: *Anthropologie* 53, 399–412.
- Benedict, R. 1959. „The Natural History of War”: M. Mead (szerk.): *An Anthropologist at Work: The Writing of Ruth Benedict*. Boston, 369–382.
- Benjamin, W. 1933/1980. „Erfahrung und Armut”: Uő. *Gesammelte Schriften* 4,1. Frankfurt a. M. 1977, 213–219.
- Bernbeck, R. 2017. *Materielle Spuren des nationalsozialistischen Terrorismus. Zu einer Archäologie der Zeitgeschichte*. Bielefeld. <https://doi.org/10.1515/9783839439678>
- Bernaloff, R. 1943/2019. *Die Ilias*. Berlin.
- Burmeister, S. 2019. „Post Battle Processes: Gewaltphänomene als psychologische Stressbewältigung und Befriedigungsritual”: F. Sütterlütty – M. Jung – A. Reymann (szerk.): *Narrative der Gewalt. Interdisziplinäre Analysen*. Frankfurt – New York, 207–230.
- Crowley, J. 2014. „Beyond the Universal Soldier: Combat Trauma in Classical Antiquity”: P. Meineck – D. Konstan (szerk.): *Combat Trauma and the Ancient Greeks*. New York, 105–130. https://doi.org/10.1057/9781137398864_6
- Elbert et al. 2017. „Lust an Gewalt: appetitive Aggression als Teil der menschlichen Natur”: *Neuroforum* 23 /2, 96–104. <https://doi.org/10.1515/nf-2016-0056>
- Elias, N. 1939/1990. *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen 2: Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*. Frankfurt a. M.
- Fibiger et al. 2023. „Conflict, Violence, and Warfare among Early Farmers in Northwestern Europe”: *PNAS* 120/4, 1–9. <https://doi.org/10.1073/pnas.2209481119>
- Fink, M. 2015. *Srebrenica. Chronologie eines Völkermords oder was geschah mit Mirnes Osmanović*. Hamburg.
- Forensic Architecture (szerk.) 2014. *Forensis. The Architecture of Public Truth*. Berlin.
- Hansen, S. 2013. „Der bronzezeitliche Krieg. Prähistorische Archäologie und Konfliktforschung”: *Das Altertum* 58, 151–156.
- Hansen, S. 2015. „Krieg in der Bronzezeit”: H. Meller – M. Schefzik (szerk.): *Krieg. Eine archäologische Spurensuche*. Darmstadt, 205–212.
- Hansen, S. 2020. „5100 v. Chr. Talheim – Das erste Massaker in Europa”: A. Fahrmeir (szerk.): *Deutschland. Globalgeschichte einer Nation*. München, 31–35.
- Hansen, S. 2021. „Das neolithische Massaker und die levantinischen Felsbilder”: *Das Altertum* 66, 219–240.
- Hansen, S. 2022a. „Prähistorische Konfliktforschung: Das Massaker”: S. Hansen – R. Krause (szerk.): *Die Frühgeschichte von Krieg und Konflikt. Beiträge der Vierten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Oktober 2019 in Frankfurt/M. Bonn*, 1–28.
- Hansen, S. 2022b. „Echt oder falsch zwischen Altamira und Butscha”: *Wespennest* 183, 42–46.

- Hansen, S. – Krause, R. 2018. „Prähistorische Konfliktforschung: Burgen der Bronzezeit zwischen Taunus und Karpaten”: S. Hansen – R. Krause (szerk.): *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Prähistorische Konfliktforschung* 2. Bonn, 1–16.
- Hansen, S. – Krause, R. 2019a. S. Hansen – R. Krause (szerk.): *Bronze Age Fortresses in Europe: Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9–13 October 2017 in Alba Iulia. Prähistorische Konfliktforschung* 3. Bonn. <https://doi.org/10.21248/gups.50959>
- Hansen, S. – Krause, R. 2019b. S. Hansen – R. Krause (szerk.): *Materialisierung von Konflikten. Prähistorische Konfliktforschung* 4. Bonn.
- Hansen, S. – Krause, R. (szerk.) 2022. *Die Frühgeschichte von Krieg und Konflikt. Beiträge der Vierten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Oktober 2019 in Frankfurt/M. Prähistorische Konfliktforschung* 5. Bonn.
- Imbusch, P. 2000. „Gewalt – Stochern in unübersichtlichem Gelände”: *Mittelweg* 36 /2, 24–40.
- Janković, I. et al. 2017. „Prehistoric Massacre Revealed. Perimortem Cranial Trauma from Potočani, Croatia”: *Anthropologischer Anzeiger* 74 /2, 131–141. <https://doi.org/10.1127/anthranz/2017/0688>
- Kaldor, M. 1999. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Cambridge.
- Keeley, L. M. 1996. *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. Oxford.
- Kohl, K-H. 1981. *Entzauberter Blick. Das Bild vom Guten Wilden und die Erfahrung der Zivilisation*. Berlin.
- Maercker, A. et al. 2008. „Posttraumatische Belastungsstörungen in Deutschland: Ergebnisse einer gesamtdeutschen epidemiologischen Untersuchung”: *Nervenarzt* 79, 577–586. <https://doi.org/10.1007/s00115-008-2467-5>
- Meyer, Ch. et al. 2015. „The Massacre Mass Grave of Schöneck-Kilianstädten Reveals New Insights into Collective Violence in Early Neolithic Central Europe”: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 112, 11217–11222. <https://doi.org/10.1073/pnas.1504365112>
- Meyer, Ch. et al. 2018. „Early Neolithic Executions Indicated by Clustered Cranial Trauma in the Mass Grave of Halberstadt”: *Nature Communications* 9, 1–11. <https://doi.org/10.1038/s41467-018-04773-w>
- Montaigne, M. de 2013. „Az emberevőkről”: uő., *Esszék*. Fordította Csordás Gábor. Pécs, 233–246.⁵³
- Muhl, A. – Meller, H. – Heckenhahn, K. 2010. *Tatort Eulau. Ein 4500 Jahre altes Verbrechen wird aufgeklärt*. Stuttgart.
- Novak et al. 2022. „Genome-wide Analysis of Nearly all the Victims of a 6200 Year Old Massacre”: *PLoS ONE* 16 /3. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0247332>
- Obermaier, H. 1916. *El hombre fósil*. Madrid.
- Peter-Röcher, H. 2007. *Gewalt und Krieg im prähistorischen Europa. Beiträge zur Konfliktforschung auf der Grundlage archäologischer, anthropologischer und ethnologischer Quellen*. Bonn.
- Peter-Röcher, H. 2011. „Gewalt und Sozialstruktur. Wann beginnen institutionalisierte Konfliktlösungsstrategien”: S. Hansen – J. Müller (szerk.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung Kiel 2007*. Archäologie in Eurasien 24. Mainz, 451–467.
- Pinker, S. 2011. *Gewalt. Eine neue Geschichte der Menschheit*. Frankfurt a. M.
- Popitz, H. 1992. *Phänomene der Macht*. Tübingen.
- Pollard, T. 2022. „These Spots of Excavation Tell: Using Early Visitor Accounts to Map the Missing Graves of Waterloo”: *Journal of Conflict Archaeology* 16 /2, 75–113. <https://doi.org/10.1080/15740773.2021.2051895>
- Reemtsma, J. Ph. 2008. *Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne*. Hamburg.
- Reemtsma, J. Ph. 2016. *Gewalt als Lebensform. Zwei Reden*. Stuttgart.
- Schadewaldt, W. 1943. „Die Entscheidung des Achilles”: uő. *Von Homers Welt und Werk. Aufsätze und Auslegungen zur homerischen Frage*. Leipzig, 162–195.
- Schroeder, H. et al. 2018. „Unraveling Ancestry, Kinship, and Violence in a Late Neolithic Mass Grave”: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 116/22, 10705–10710. <https://doi.org/10.1073/pnas.1820210116>
- Sémelin, J. 2006. „Elemente einer Grammatik des Massakers”: *Mittelweg* 36, 15/6, 18–40.
- Shay, J. 1994. *Achilles in Vietnam. Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York – Toronto.
- Sofsky, W. 1996. *Traktat über die Gewalt*. Frankfurt a. M.
- Sophoklés *Aias*: Szophoklész drámái, fordította Kerényi Grácia. Budapest, 2004.
- von Trotha, T. 1997. „Zur Soziologie der Gewalt”: uő. (szerk.), *Soziologie der Gewalt*. Opladen – Wiesbaden. 9–56.
- Veit, U. 2018. „Gewalt – Konflikt – Theorie: Überlegungen zur theoretischen Grundlegung einer prähistorischen Konfliktforschung unter Mitberücksichtigung der Burgenforschung”: Hansen – Krause 2018. 125–138.
- Viñas, R. – Sarriá, E. 2011. „Documentació dels nous conjunts d’art rupestre del Priorat (Tarragona)”: *Tribuna d’Arqueologia* 2009–2010.
- Weil, S. 1940/2011. „Die *Ilias* oder das Poem der Gewalt”: uő.: *Krieg und Gewalt. Essays und Aufzeichnungen*. Zürich, 161–192.